

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 33 • СВЕСКА 61

ПРИШТИНА - ЛЕПОСАВИЊ
2023.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

- Јасмина М. Ахметагић, *Мара милосница – жртва и сведок* 15
- Соња Р. Шљивић, *Ејски поглед на свети њујоркисца Григорија Божовића* 29
- Марија С. Јефтимијевић Михајловић, *Фактиографија и фикција*
(О дискурзивном и имагинативном слоју дневника-романа
Сабор њоинулих Драгана Лакићевића) 43
- Ана М. Мумовић, *Књижевност као кријтика идеологије* (Прилог тумачењу
друштвеног и критичког мишљења Предрага Палавестре) 55
- Божана С. Солујић, Тамара М. Јеврић, *Појмовна мейонимија*
у медијском њокривању дијалога између Србије и Косова и Мейохије
у српским ањлофоним медијима 71
- Јелена М. Павловић Јовановић, Наташа А. Спасић,
Поредбене диференцијивне реченице уведене сложеним везницима нејо шњо
и нејо да у админисјрајивно-њравном сњилу српској језика 19. века 85
- Јована С. Јовановић, *Из фонетске њроблематике њовора Бањске и Гојдубље* 97
- Јована Б. Сувајџић, *Гројеска у њричи „Вијло“ Драјише Васића* 111
- Магда Г. Миликић, *Проза Ањонија Исаковића у настјавном конјексју* 123

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

- Марко М. Парезановић, *Хибридна дејсјива у изборним њолијичким њроцесима* ... 141
- Невена М. Станковић, *Изазови сјољне њолијике Рејублике Србије*
у свейлу руско-украјинској сукоба 157

Милан Ж. Милошевић, Славиша Крстић, <i>Присциуї изучавању безбедносної менаџментїа као научне дисципїлине</i>	171
Рагомир Д. Антоновић, <i>Деца као жрїве и као извршиоци кривичних дела</i>	181
Јелена М. Вујановић, <i>Босна и Херцеговина као слаба држава</i>	193
Жана С. Врућинић, Laurence A. French, <i>Профилисање осујећене омладине (POSIT) у Рейублици Срїској – десетї година послије</i>	207
Дејан Р. Лабовић, Жарко Р. Браковић, <i>Нормативни аспекти уїравної мониторинга служби безбедносної Рейублике Србије</i>	217
Мирјана С. Дејановић, <i>Сїраїеїја за спровођење друшївено одговорної њонашања у сїтуацїји економске кризе</i>	235
Ненад Н. Перић, Ана З. Јевтовић, <i>Парасоцијална комуникацїја на друшївеним мрежама: Сїудија случаја Новака Ђоковића и његових ѡрашїлаца</i>	247
Крсто М. Јакшић, Славиша Ј. Трајковић, <i>Улањање у исїраживање и развој као ѡредуслов одрживої развоја</i>	261
Милена М. Миљинковић, Сњежана Д. Фурунцїћ, <i>Библїографїја – алатї за дисеминацїју информација и ѡромоцїју резултатїа научно-исїраживачкої рада</i>	273

ИСТОРИЈА

Предраг Р. Терзић, Јован Д. Симијановић, <i>Краљеве ѡком еїдемїје вариоле вере 1972. године</i>	293
Весна С. Зарковић, <i>Шїамїа на немачком језику о деловању Шемси ѡше Бишевца у Косовском вилајету</i>	309
Маја Р. Антић, Марија Н. Митић, <i>Кулїурни аспекти у Царїраду у одабраним сведочанствима венецијанских и руских дипломатїа (XVIII и XIX век)</i>	327
Сава Д. Ђурђевић, <i>Мусїафа Кемал Аїаїурк и ѡурци у срїској јасносної ѡком ѡридесетїих година двадесетїої века</i>	343
Ена С. Мирковић, <i>Миливоје Јовановић (1905–1984) сарадник окуїаїора и/или сарадник Комунистичке ѡрїије Јуїославије: ѡрилози за ѡрочавање биографїје</i>	357
Петар Р. Ристановић, <i>Махмуї Бакали – Прилої за ѡлиїичку биографїју</i>	371

Александра П. Исаков, Светислав Ђ. Рајшић, „Слоја“ – гласило Српске православној парохије Свештој Преображења Господњег у Дески: Прилој библиографској периодике	385
--	-----

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Тиодор Р. Росић, Сложена једноставност сликарства Љубинке Јовановић Михаиловић	401
--	-----

ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, Илдан у селу Рујишћ: Прилој исцртавању друштвено-интеграционе улоге мале славе у Ибарском Колашину	409
Невена С. Петковић, Антрополошки процес у истраживању домицида	431

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

Далиборка Р. Поповић, Божана М. Рашковић, Национално васпитање у функцији развијања националне идентичности: дописно музичке педагошке	451
Маја М. Боснар, Миа М. Арсенијевић, Нови медији – виртуелно у реалном свету образовања	465
Мирсада С. Зукорлић, Далиборка Р. Поповић, Педагошке импликације наставе као интерактивног процеса између ученика и наставника	475
Јасна Д. Поповић, Владимир К. Милетић, Процена телесне саства и здравственог стања студента физичког васпитања у оквиру практичног курса леиње активности у природи на језеру Газиводе	489
Данка М. Ивошевић, Школска библиотека у служби информационог и медијског образовања ученика	507

ПРИКАЗИ

Прилој библиографској дијалектских лексема (Бранкица Марковић, Ка индексирању дијалектских лексема објављених у Републици Србији, Српски дијалектолошки зборник LXVII (ур. Слободан Реметић), Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 2020, 116 стр.)	521
--	-----

Град и поетичка несаница (Корнелије Квас, <i>Зенонов њуш</i> , Београд: Службени гласник, 2022, 187 стр.)	525
Конаоник у средњем веку: Историја једне планине (Божидар Зарковић, <i>Конаоник у средњем веку</i> , Филозофски факултет универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици/Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Косовска Митровица/Лепосавић, 2022, стр. 242.)	529
Рецензенти овог броја	533

Петар Р. РИСТАНОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МАХМУТ БАКАЛИ – ПРИЛОГ ЗА ПОЛИТИЧКУ БИОГРАФИЈУ**

Айсиракӣ: У раду је дата скица политичке биографије Махмута Бакалија (1936 – 2006), председника Председништва Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова од 1971. до 1981. године. Бакали је био припадник тзв. Ђаковичке групе – функционера Албанаца из околине Ђаковице који су заузимали кључне позиције у покрајини током читавог послератног периода. На чело Покрајинског комитета Косова Бакали је дошао у време проширивања аутономије Косова и суштинског осамостаљивања у односу на Србију. Током његовог мандата покрајина је функционисала као република по свему осим по имену. У овом периоду нарастао албански национализам, постављени су темељи албанског сепаратистичког покрета, одвијала се планска албанизација покрајине и интензивирало се иселавање Срба. Након смене 1981. Бакали је скоро две деценије провео ван званичне политике али је задржао углед и утицај међу Албанцима. Био је члан албанске делегације на преговорима у Рамбуџеу 1998, посланик у Скупштини Косова након рата 1999, саветник премијера Косова¹ Агима Чекуа и сведок на суђењу Слободану Милошевићу. На основу необјављених архивских докумената, периодике, мемоаристике и релевантне литературе могуће је расветлити историјску улогу Махмута Бакалија, посебно у процесима који су се одвијали у време док је био на челу СК Косова.

Кључне речи: косовско питање, Махмут Бакали, Косово и Метохија, аутономија Косова, албански сепаратизам.

ПОЛИТИЧКИ ПОЧЕЦИ

Махмут Бакали је рођен је 19. јануара 1936. године у Ђаковици. Потпцао је из релативно имућне породице. Махмутов отац и стричеви борили су се на страни комунистичког покрета отпора у Другом светском рату што им је донело повлашћен положај након победе револуције. Отац је добио запослење у Ђаковичком „Житомлину“.

* Научни сарадник, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

1 Након рата 1999. и потписивања Кумановског споразума дипломатски и правни положај Косова и Метохије постао је предмет спора. Данас, 2023. године, званични назив за ову територију у Републици Србији је АП Косово и Метохија. Истовремено, албанске институције у Приштини су 2008. године прогласиле независност под називом Република Косово. До лета 2019. независност је признало око 100 земаља чланица ОУН, мада око броја постоје спорови. Савет безбедности ОУН је 1999. године донео резолуцију 1244 у којој је СР Југославији признат пуни суверенитет и територијални интегритет, укључујући и Аутономну покрајину Косово и Метохију. Резолуција је и даље на снази.

Махмут је одрастао у Ђаковици где је завршио основну школу и нижу гимназију. Школовање је наставио у Косовској Митровици где је завршио Средњу техничку школу. Студирао је на Машинском факултету у Београду (1954 – 1957?) али према доступним информацијама никада није дипломирао. Скоро деценију касније, 1965. уписао је Вишу школу политичких наука у Београду, где је дипломирао 1967. године. Ова школа је 1968. прерасла у Факултет политичких наука а Бакали је на њему магистрирао 1970. године. Исте године изабран је за доцента на Медицинском факултету где је предавао социологију (Petrović 1996: 11).

Прво запослење добио је у Призрену, у фабрици текстила. Запослио се током студија на Машинском факултету и убрзо постао секретар фабричког партијског комитета. Члан Савеза комунистичке омладине Југославије био је од 1948, а члан Савеза комуниста Југославије (СКЈ) од 1957. године.

Као и многи кадрови млађе генерације пут кроз хијерархију комунистичке партије крчио је у омладинској организацији. За време док је радио у фабрици постао је председник Општинског комитета (ОК) Савеза омладине (СО) Призрен. Године 1961, након тромесечног студијског боравка у САД, на Универзитету у Питсбургу, постао је председник Савеза омладине у Аутономној Косовскометохијској области (АКМО)², потом члан Председништва СО Србије и члан Централног комитета (ЦК) СО Југославије. На челној позицији СО Косова и Метохије остао је до 1965. године. За то време сарађивао је и постао близак са Миком Трипалом, утицајним политичарем младе генерације из Хрватске и каснијим предводником Маспок-а, и Душаном Митевићем, новинаром који је у историји остао најпознатији као директор Радио-телевизије Београд 1989 – 1991, у време Милошевићевог успона, чему је у знатној мери допринео (Petrović 1996: 11).

Успон на партијској лествици Бакали је наставио након дипломирања 1967. када је изабран за председника Општинског комитета СК у Приштини. Следеће године, на 6. конгресу Савеза комуниста Србије, изабран је за члана Централног комитета СК Србије (*Ко је ко у Југославији* 1970: 46).

У овом периоду партијском организацијом у покрајини руководио је Вели Дева (1923 – 2015), кадар нешто старије, ратне генерације. Дева је од 1965. до 1968. био секретар Покрајинског комитета (ПК) за Косово и Метохију а потом од 1968. до 1971. председник Председништва ПК СК Косова, што је била суштински иста функција са новим именом, након промена у уставном систему и партијској организацији 1968. године.

Вели Дева је припадао тзв. ђаковичкој или ђаковичко-скадарској групи комуниста Албанаца. Ову неформалну групу чинило је више од 20 комуниста који су потицали из ђаковичког краја и који су за време Краљевине Југославије емигрирали у Албанију. Тамо су били активни у скадарској комунистичкој групи а на простор Косова и Метохије вратили су се током рата, неки од њих као службеници у албанском окупационом апарату. Припадници ове групе били су најутицајнији

2 Аутономна косовскометохијска област успостављена је 1945. године. Име јој је промењено у Аутономна покрајина (АП) Косово и Метохија након доношења Устава СФРЈ 1963. године. Нова промена имена је уследила након усвајања амандмана на Устав, 1968. године, када је ново име постало Социјалистичка Аутономна Покрајина (САП) Косово.

покрајински функционери Албанци из времена комунистичке Југославије: Фадиљ Хоџа, Мехмет Хоџа, Џавид Нимани, Вели Дева, Џевдет Хамза, Имер Пуља, Исмет Шаџири... (Вукадиновић 2021: 18) Махмут Бакали је био млађи од „изворних“ припадника ђаковичке групе. Земљачке и родбинске везе, блискост политике и интереса омогућили су му да временом постане припадник групе и један од њених лидера.

Вели Дева је изабран на чело Покрајинског комитета 1965. уместо Душана Мугоше. Избор је начињен у складу да прокламованом тенденцијом да се подстакне избор Албанаца на руководеће функције у покрајини и покрајинској партији, чиме је требало подстаћи њихову еманципацију и оданост Југославији. Дева је постао први човек партије на Косову али је најутицајнији албански кадар све до друге половине осамдесетих остао Фадиљ Хоџа, такође припадник ђаковичке групе и ратни командант Главног штаба партизанских јединица на Косову и Метохији. Хоџа је утицај темељио на огромној популарности међу Албанцима (важио је за јединог политичара чије су слике ношене на митинзима поред Титових), добрим односима са Титом и са другима из његовог најближег круга.

Фадиљ Хоџа и остали албански кадрови из ђаковичке групе потпуну контролу над покрајином преузели су након Брионског пленума 1966, када су одиграли важну улогу у смени Александра Ранковића и обрачуна са централистичком струјом у СКЈ (Димић 2001: 371–375; Јовић 2003: 130–134; Пињак 2010: 73–95). На разговорима представника покрајине са Титом, 1967. године, председник републике им је обећао „да ништа неће бити као што је било“.³ Суштински, Тито је тражио послушност, оданост и стабилност у покрајини, а заузврат је био спреман да им препусти контролу над њом, у духу конфедерализације који је тада владао у Југославији.

Покрајинско руководство, на челу са Вели Девом, прокламовало је политику економског уздизања покрајине и еманципације Албанаца. Ови процеси су били преко потребни, међутим, у позадини, циљ руководства била је припрема терена за уздизање покрајине у ранг седме југословенске републике-нације.

Албанци у руководству Косова веровали су да ће до републике доћи „политичком еволуцијом“, током наредне етапе уставних промена. Међутим, у покрајини је било и оних Албанаца незадовољних што Косово није постало република након уставних промена 1968. године. Незадовољство је ескалирало у масовне, насилне демонстрације 27. новембра 1968. које су захватиле већи део Косова и западне Македоније. Главна парола демонстраната била је „Косово република“ (Гаталовић 2018: 165–183).

Демонстрације су угушене интервенцијом милиције и војске. За покрајинско руководство демонстрације су биле политички ударац. Немири су показали да руководство Косова не сме да допусти било какве ексцесе који би довели у питање стабилност Југославије. Све док је у покрајини владао мир, без видних манифестација национализма, међуетничких проблема и сепаратизма, покрајинско руководство је имало одрешене руке да води потпуно самосталну политику.

3 Архив Југославије (АЈ), фонд Канцеларија председника републике (КПР) 837 II-2/532, Делегација АП Косова, 1. 7. 1971.

ПРЕДСЕДНИК ПК СК КОСОВА (1971–1981)

Једна од посредних последица демонстрација била је промена на месту првог човека партије у покрајини. Вели Дева је остао на челу Покрајинског комитета до 1971. године али је сенка демонстрација стајала над његовом каријером. У време великих политичких ломова у Југославији (обрачун са Маспоком у Хрватској, припрема обрачуна са „либералима“ у Србији) у покрајини су одлучили да се Дева повуче из политике и „склони“ на место директора комбината „Трепча“. Уместо њега за председника Председништва ПК СК Косова изабран је Махмут Бакали, 28. јуна 1971. године (*Јединство*: 1981). На функцији је остао 10 година, до 6. маја 1981. године. У међувремену, 1974. године, изабран је за члана Председништва ЦК СК Југославије и члана Председништва ЦК СК Србије. Поред обављања политичких функција, Бакали је хонорарно предавао социологију на Филозофском факултету Универзитета у Приштини.

На први поглед избор Бакалија на чело ПК Косова није био очекиван. Низ ратних кадрова налазило се испред њега на неформалној лествици утицаја у покрајини. Бакали је, међутим, био добро образован и елоквиант. Имао је низ пријатеља на савезном нивоу. Красила га је лична харизма, вештина да придобије саговорнике како међу Албанцима тако и међу политичарима из остатка Југославије. Важио за својеврсног комунистичког бонвивана, који је волео лов и да приређује вечере за политичаре и новинаре, уз косовска вина и песму чувене Неџмије Пагаруше.

Истовремено, Бакали је био одани припадник Ђаковичке групе и одлично је балансирао у често компликованим односима у тој својеврсној рођачко-интересној мрежи. Имао је подршку Фадиља Хоџе који је аминовао његов избор на чело Покрајинског комитета. За време Бакалијевог руководства председник Председништва САП Косова био је Цавид Нимани, ратни кадар и још један припадник Ђаковичке групе. Главне полуге моћи ипак је држао Бакали, потпомогнут Фадиљом Хоџом који је од 1972. био члан Председништва СФРЈ, а током 1978/1979. и потпредседник државе, што је била формално највиша позиција после Тита.

Ђаковичка група је чврсто држала власт у својим рукама и све до средине осамдесетих нису допуштали да било ко без њиховог одобрења и подршке преузме важнију функцију у покрајини. О стању односа сведочи запис Азема Власија у дневничким белешкама да је „непотизам ... поглавље сумрака социјализма. На Косову је ова болест ендемског карактера“ (Vlasi 1990: 37).

За време Бакалијевог руковођења ПК Косова Срби и Црногорци су заузимали функције по националном кључу – пропорционално њиховом уделу у становништву покрајине. Стварни утицај ових функционера на дефинисање циљева политике био је мали. Током 1987. радна група оформљена од стране ЦК СКЈ са циљем да утврди одговорност покрајинских политичара из времена седамдесетих за избијање косовске кризе закључила је да српски и црногорски кадрови, Михајло Звицер, Илија Вакић и Мустафа Пљакић, нису у значајнијој мери утицали на обликовање политике која је вођена (*НИН* 1987). То, међутим, не мења чињеницу да су сви Срби у покрајинском комитету активно су подржавали политику Бакалијевог руководства и радили на њеном спровођењу.

Период Бакалијевог руковођења ПК СК Косова био је време суштинског осамостаљивања покрајине у односу на републику Србију, политичке и друштвене еманципације Албанаца, бујања албанског национализма, интензивне албанизације покрајине и постављања темеља албанског сепаратистичког покрета. Део ових процеса био је плански спровођен од стране Бакалија и његовог руководства, други су били толерисани док су неки били нежељени али је изостао одлучан одговор на њих.

Међу плански спровођеним процесима на првом месту била је изградња суштинске и формалне самосталности Косова у односу на Србију. У разговору са новинаром Момчилом Петровићем, почетком деведесетих, Бакали је изјавио да је током свог мандата веровао и да се у пракси понашао као да је Косово самостално (Petrović 1996: 12). Након усвајања уставних амандмана 1971. и Устава СФРЈ, Србије и Косова 1974. покрајине у саставу Србије – Косово и Војводина – стекле су специфичан, двојни положај. Биле су дефинисане као саставни део републике Србије али и градивни елемент југословенске федерације. У Уставу Србије из 1974. (намерно) су недовољно прецизно дефинисани односи републике и покрајина па су они у пракси зависили од политичке климе, равнотеже политичких снага на савезном нивоу и односа међу руководством (*Ustav SFRJ 1974: 645–646*). Ти односи су били такви да су се руководства у Приштини и Новом Саду у пракси понашала као руководства самосталних република.

У косовском руководству током седамдесетих веровали су да су уставна решења из 1974. прелазна и да ће у наредној фази уставних промена, у складу са прокламованим курсом „децентрализације“, покрајина прерасти у републику. Бакали је у разговору са Петровићем изјавио да је посматрао како се развија „вирус конфедерализације“ па је веровао да ће у будућој конфедерацији Косово бити независна република (Petrović 1996: 12). Још експлицитнији Бакали је био током сведочења на процесу против Слободана Милошевића пред Хашким трибуналом. На питање о стању у покрајини након усвајања Устава 1974. Бакали је рекао да је „циљ Албанаца био да Косово постане република, попут Хрватске или Словеније“ (Sudenje Slobodanu Miloševiću 2004: 362).

Да би овај циљ остварили Бакали и његови сарадници радили су на што већем осамостаљивању Косова у односу на Србију. Са највећим изазовом су се суочили током „случаја Плава књига“. Афера је добила по обимном документу, састављеном у Београду, у којем су републички експерти приказали све проблеме у функционисању уставних односа Србије и покрајина, са нагласком на законодавство. Документ је сачињен као аргумент за „појашњавање“ уставних одредби, односно њихово преиспитивање (Jović 2003: 253–261; Бјелица 2016: 37–64; Ристановић 2020: 160–180). Представници покрајина реаговали су бурно. На низу затворених седница најужег руководства Србије, током лета 1977, вођен је жесток политички сукоб. Бакали је био изричит: „Тај материјал не може бити основа за развој и за односе у СР Србији, јер могао би да води само ка захтеву за промену Устава, без обзира шта он формално каже овде.“⁴ Касније је тврдио да је у Плавој књизи

4 Архив Србије (АС), фонд ЦК СК Србије б2 кутија (к) 214, Материјали са седница Координационог тела Председништва ЦК СКС, одржаних 30. јуна, 11. и 12. јула 1977, неауторизоване магнетофонске белешке (Строго поверљиво).

видео израз „српског хегемонизма“ (Petrović 1996: 13) и да јој се зато тако одлучно супротставио. Након интервенције Тита афера је окончана у јесен 1977. поразом иницијативе српског руководства.

Јавно прокламовани циљ политике Бакалијевог руководства била је друштвена и политичка еманципација Албанаца. На овом плану је урађено пуно кроз развој свих нивоа школства, оснивање и развој Универзитета, развој привреде... Еманципација Албанаца је била преко потребна али се у пракси она често претварала у опијеност национал-романтизмом и албанским национализмом. У покрајини је сировођена – делом плански а делом и стихијски – политика албанизације: наметања албанског идентитета читавом Косову и брисања свих других идентитета, посебно српског.

Бакали и његово руководство били су свесни нарастања албанског национализма али се томе нису озбиљније супротстављали. За то је било више разлога. Прво, наметање албанског идентитета читавој покрајини олакшавало је очекивано прерастање у републику. Друго, многи функционери су ове процесе подржавали, па чак и подстицали. Коначно, Бакали није желело да јавно призна постојање проблема везаних за албански национализам и сепаратизам, плашећи се да би то могло да стави руководство под политички притисак. Зато је доказе о националистичким испадима скривао, пуштајући тако да национализам буја испод површине.

У званичним документима упућеним савезним институцијама, у обраћањима медијима, као и током директних контаката са Титом и функционерима из других република Бакали је међунационалне односе и безбедносу ситуацију у САП Косово увек приказивао као добру, скоро идиличну. Током састанка са делегацијом из Црне Горе 1975. године, оценио је да је „албанском иредентизму као ретко када раније сужен простор у албанским масама на Косову.“⁵ Током Титове посете покрајини, исте 1975. године, међунационалне односе је оценио као повољне.⁶ Четири године касније, током последње Титове посете Косову, којој су претходиле доста бурне затворене седнице косовског руководства на којима су забринито говорили о безбедносној ситуацији, Бакали је пред Титом изјавио: „Свим тим резултатима, који се у нашој Покрајини могу видети на сваком кораку, који се могу осетити на лицу сваког човека на Косову, веома се поносимо и није чудо што их често са поносом истичемо.“ Свестан гласина о дискриминацији Срба, њиховом масовном исељавању и расту активности сепаратистичких група Бакали је у излагању пред Титом узгред прокоментарисао да „неки догађаји у нашој покрајини добијају знатно веће димензије него што би имали кад би се десили негде другде.“⁷

Након избијања масовних демонстрација и покушаја побуне Албанаца у САП Косово у пролеће 1981. оформљена је партијска комисија са задатком да испита рад Махмута Бакалија у ранијем периоду. Комисија је закључила да је Бакали стање у покрајини током седамдесетих приказивао „прикривано и разводњавано“ па се

5 АС, б2 ПК СКК ф20, Магнетофонски снимак разговора делегације ПК СК Косова и ЦК СК Црне Горе, одржаног 2. октобра 1975. године у Приштини.

6 АЈ, ф837 II-1/251, Посета Ј. Б. Тита Косову, 3-4. 4. 1975, Махмут Бакали, уводно излагање у разговору друга Тита са политичким активном покрајине на Брезовици 3. априла 1975.

7 АС, б2 ПК СКК ф27, Материјали са заједничке седнице Председништва ПК СК Косова и САП Косова, одржане 16. октобра 1979. године – седници присуствовао председник Тито, излагање Махмута Бакалија.

на основу пружених информација „није могла изградити слика о свој ширини и озбиљности непријатељске активности на Косову“.⁸

Бакали и његово руководство су прикривали податке о два велика проблема, који су током осамдесетих избили на површину. Први је био масовно исељавање Срба, подстакнуто интензивном албанизацијом и проблем у међунационалним односима. Други проблем је био раст активности албанског сепаратистичког покрета.

У периоду од 1961. до 1981. из покрајине се иселило око 120.000 Срба, од чега око 70.000 током седамдесетих (Ристановић 2020: 363). Бакали је негирао постојање исељавања под притиском и активно радио на томе да се о исељавању што мање говори. Годинама је одбијао да прими патријарха СПЦ Германа који је желело да укаже на проблеме цркве у покрајини и исељавање Срба.⁹ Епископ рашко-призренски Павле, који је упорно писао жалбе покрајинским институцијама због напада на свештенике, монахе, црквену имовину и вернике, у извештајима из покрајине је описиван као „доста екстреман“, „конзервативан“ и склон да „нереално приказује стање односа на Косову, тврдњама да раде у отежаним условима, да се на њих врши притисак...“¹⁰ Бакали и његови сарадници су успели да 1971. угуше све дисонантне гласове у покрајинском руководству, након обрачуна са српским кадровима Јовом Шотром, Новицом Стојановићем, Милошем Секуловићем и Турчином Кадријем Реуфијем. Након тога контрола информација које су одлазиле из покрајинских институција била је потпуна и ниједан извештај о проблему исељавања Срба није отишао савезним нити републичким органима.

Слична политика је вођена и према албанском сепаратистичком покрету. За Бакалија и његово руководство најважнији задатак је био да не дозволе да било какви извештаји о расту албанског национализма и постојању организованог сепаратистичког покрета оду из покрајине. Руководство није подржавало сепаратистички покрет. Илегалне групе и њихово деловање били су сметња за Бакалијеву политику. У руководству су зато 1979. вагали какав приступ да заузму. Закључили су да је најбоље да прикрију податке о активностима сепаратистичких група јер би јавно признавање његовог постојања могло да им политички нашкоди.

Сепаратистички покрет је током седамдесетих и даље био слаб, разбијен и ограничен на неколико стотина људи. Међутим, игнорисање од стране покрајинског руководства омогућило је да илегалне групе ухвате корен. Ове групе, основане током друге половине седамдесетих, биле су темељ на којем је изграђен покрет из кога је током деведесетих изникла Ослободилачка војска Косова.

Партијска комисија основана након демонстрација 1981. закључила је да су Бакали и његови најближи сарадници у покрајинском руководству имали детаљне податке о расту активности сепаратистичког покрета и нарастању албанског

8 АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“, (Строго поверљиво), Материјали са 19. седнице ПК СК Косова, одржане 6. августа 1981.

9 АЈ, фонд Председништво СФРЈ 803 к102, Материјали са 75. седнице Председништва СФРЈ, одржане 15. маја 1981, стенографске белешке (Строго поверљиво), излагање Лазара Мојсова.

10 АС, Комисија ИВ СР Србије за односе са верским заједницама г21 к159, „Стање и актуелни проблеми у односима између државних органа и верских заједница у САП Косово“, септембар 1978. (Строго поверљиво).

национализма. Савезни СУП је након демонстрација 1981. дошао до сазнања да је покрајински СУП имао преко 130 информација и 9 опширних илегално расту- раних текстова у којима се говорило о постојању илегалних организација на по- дручју САП Косово. Међу подацима који су прикривани истиче се изјава једног од ухапшених припадника илегалне групе који је на саслушању почетком 1980. рекао да је његова група планирала атентат на Ј. Б. Тита приликом посете Косову 1979. године.¹¹

Бакали је лично одлучио да се од савезних органа прикрије постојање низа до- кумената који су од 1979. стизали на његову адресу и адресе неколицине других покрајинских политичара, а које је упућивала илегална организација под називом „Комунистичка марксистичко-лењинистичка партија Албанаца у Југославији“.¹² Касније се испоставило да је то била илегална група коју је организовао радник Службе државне безбедности (СДБ) у Приштини, задужен за праћење рада Уни- верзитета, Авдулах Пранаштица. Мехмет Малићи, покрајински секретар за унутра- шње послове након демонстрација 1981, тврдио је да је лично видео информацију о постојању четири илегалне организације која су деловале од 1974, са наведеним именима чланова, њиховим везама са Албанијом, комплетним програмом... По ре- чима Малићија, Бакали и његови сарадници одлучили су да информацију игнори- шу. Титу је достављен извештај како је на Косову „све мед и млеко“.¹³

ДЕМОНСТРАЦИЈЕ У САП КОСОВО 1981. И СМЕНА МАХМУТА БАКАЛИЈА

Масовне демонстрације и покушај побуне Албанаца у пролеће 1981. изнена- диле су Бакалијево руководство. Све до ескалације немира, 1 – 3. априла, Бакали је покушавао да умањи озбиљност ситуације, тврђама да су у питању мањи излив незадовољства дела студената, мотивисан социјалним разлозима.¹⁴ Одлучно је од- бацивао тврдње да су демонстрације „непријатељске“. На седници ЦК СК Србије, 25. марта, у дану када је дошло до жестоког сукоба демонстраната и одреда савезне полиције у студентским домовима у Приштини, Бакали је иронично изјавио: „Ако је непријатељ на овакав начин то организовао, свака му част.“¹⁵

Након ескалације догађаја, жртва, проглашења ванредног стања и доласка је- диница милиције и војске из остатака СФРЈ на Косово како би се смирило стање,

11 АЈ, ф803 к1787, „Нека значајнија безбедносна сазнања о којима СДБ ПСУП САП Косова није информисала ССУП и РСУП СР Србије“ (Државна тајна), Материјали са 17. седнице Савета за заштиту уставног поретка, одржане 22. јуна 1981.

12 АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“.

13 Архив Косова (АК), фонд ПК СК Косова, 151 к156, Заједничка седница Председништва ПК СК Косова и Председништва САП Косова, одржана 1. фебруара 1985, излагање Мехмета Малићија (Строго поверљиво).

14 АС, б2 ПК СКК к28, Материјали са 15. седнице ПК СК Косова, одржане 13. марта 1981, излагање Махмута Бакалија.

15 АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“.

Бакали је био приморан на политичку дефанзиву. Југословенско руководство је демонстрације оценило као покушај „контрареволуције“, што је била најтежа могућа оцена.¹⁶

У Приштини је 17. априла одржана конференција за штампу за стране новинаре. Један од новинара директно је питао Бакалија да ли ће поднети оставку на шта је овај одговорио да би то била „опортунистичка малодушност“ (*Шта се догађало на Косову* 1981: 46). Ипак, двадесетак дана касније, 5. маја, Махмут Бакали је под великим притисцима поднео оставку на место председника Председништва ПК СК Косова.

Радна група ЦК СКЈ у јулу је завршила извештај у коме је закључено да је Бакали био најодговорнији за избијање кризе у САП Косово.¹⁷ Спочитавано му је прикривање правог стања и приватизација власти која је стављена у руке малог броја блиско повезаних кадрова, који су доносили одлучивали о свему: од циљева политике до усмеравања инвестиција и кадровских решења (НИН 1981).

У годинама даље ескалације косовске кризе југословенском руководству је често замерано што је Бакалију допуштено да поднесе оставку, уместо да буде смењен а његова политика јавно осуђена. „Чистка“ Бакалија и његових сарадника у косовском руководству изведена је опрезно и постепено. Бакали је све до лета остао члан Покрајинског комитета.¹⁸ Искључен је тек на јесен, након оптужбе за криволов која је касније одбачена (Petrović 1996: 23). Члан Савеза комуниста Југославије остао је до 12. априла 1983, када је искључен, практично у тишини. Јавност никада није детаљно упозната са грешкама које је починио нити је покрајинско или савезно руководство јавно и детаљно осудило политику која је под њим вођена у покрајини.

Током деведесетих година многи некадашњи комунистички функционери Албанци правдали су се да су демонстрације осуђивали само јер су били приморани. Бакали је успео да изгради својеврсни мит око свог држања током и након демонстрација. Инсистирао је да за догађаје у покрајини никада није употребио термин „контрареволуција“, јер је таква карактеризација догађаја касније постала изговор за притиске са републичког и савезног нивоа, и аргумент српском руководству да затражи промену уставних односа. Признавао је да је демонстранте називао националистима, непријатељима и сл, али да никада није изговорио реч „контрареволуција“ јер није желео да се ствари уздигну на тај ниво. Тврдио је да је тај термин први изговорио и касније га упорно понављао његов политички противник Азем Власи (Petrović 1996: 22–23).

Доступна документа показује да су Бакалијеве тврдње само делимично тачне. Он је заиста све време покушавао да умањи озбиљност догађаја – јер је тако

16 АЈ, ф507 П/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока, осврти и чињенице“ (Строго поверљиво), Материјали са 20. седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981.

17 АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“.

18 АЈ, фонд ЦК СКЈ 507 П/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 23. јуна 1981, неауторизоване магнетофонске белешке (Државна тајна), излагање Николе Љубичића.

штитио сопствену позицију. На 16. седници ПК СК Косова, одржаној 6. априла, изјавио је како су се у покрајини догодиле „непријатељске акције [...] воде ка контрареволуцији“ (Говор Махмута Бакалија 1981: 6).

Азем Власи није порицао да је прихватио званичну оцену догађаја и да је често говорио о контрареволуцији. Бранио се да је ову оцену на Косову први изрекао најутицајнији албански политичар, Фадиљ Хоџа, а да је потом осуда „контрареволуције“ ишла по инерцији (Petrović 1996: 45).

Након смене Махмута Бакали је добио запослење у покрајинском СИЗ-у (Самоуправна интересна заједница) за науку. Изостао је прогон карактеристичан за неке раније обрачуне са функционерима који су били приморани да оду са положаја, иако је Бакали касније тврдио да се две године налазио у својеврсном полу-слободном стању: стално надзиран и бојкотован од стране дојучерашњих другова.

Намера је била да Бакали у тишини, далеко од очију јавности проведе остатак радног века. Већина бивших партијских другова је, посебно у првим годинама након смене, следила неписана комунистичка правила. Избегавали су сваки контакт са њим па је Бакали навео да га многи дојучерашњи пријатељи нису позвали ни када му је умро отац, некадашњи партизан.

Бакалијева изолација била је далеко од потпуне. Многе смене у САП Косово 1981/1982. догодиле су се само на паширу. У знатној мери задржан је континуитет политике и кадрова, па је Ђаковичка група имала утицај на политику све до избора Азема Власија на чело Покрајинског комитета, 1986. године, када је започео успон његове Лабске групе. До тада, низ нижих кадрова који су дошли на позиције за време Бакалија остао је на положајима. Многи међу њима и даље су подржавали Бакалија. Други су га ценили као борца за националну ствар. Дошници Службе државне безбедности (СДБ) су 1983. извештавали да Бакалија широм Косова у ресторанима дочекују са аплаузом. Једном приликом, почетком 1983. године, у кафани га је угостио Мухамед Маљхоџа, председник општине Пећ. Славиле су заједно уз националистичке песме.¹⁹

Извештај СДБ из 1985. показује да је Бакали из позадине покушавао да утиче на политички живот покрајине суштински играјући двоструку игру. Критиковао је поједине чланове новог руководства као „издајнике народа“. Себе је представљао као најоданијег заштитника албанских интереса. Истовремено, покушавао је да успостави везе са савезним руководством у Београду, тврдећи за себе да је искрени „титоиста“ и једини политичар који може да одржи мир и ред у покрајини. Потајно се надао да би могао да буде рехабилитован.

Уочљиво је да су се многе тврдње Бакалија, изречене на сусретима са професорима, привредницима, научним радницима, новинарима, итд, мало разликовале од ставова тадашњег покрајинског руководства. Суштински највећа разлика била је у том да се Бакали налазио ван званичне позиције моћи па је могао да наступа отвореније и директније. Карактеристична је његова тврдња да је одбрана уставних односа и самосталности покрајине питање од животног значаја за Албанце, што је

19 Историјски архив Београд, (ИАБ), лични фонд Драже Марковића 2769 к9, Дневничке белешка за 1983. годину, 9. март.

практично истоветна позиција какву је заузело руководство Азема Власија. Бакали је чак помињао „дизање на устанак“ како би се Албанци супротставили хегемонизму Србије. Посебно упечатљив део документа односи се на Бакалијеве изјаве у којима је практично сваког ко је сарађивао са руководством Србије називао „издајницима албанског народа“.²⁰

Нада Бакалија да би могао да буде рехабилитован остала је неиспуњена. Његово име је доспело у медије још једном, у јулу 1987, у данима испуњеним тензијама након тзв. Пленума за Косово ЦК СКЈ. „Борба“ је тада известила да је Бакали виђен на Брезовици, у хотелу „Нарцис“, како у друштву директора одмаралишта пева националистичке песме... Извештај је био само једна у мору сличних вести, објављених са циљем подизања тензија у време великих политичких ломова (Борба 1987).

Махмут Бакали је званично ван политике остао све до пред крај деведесетих. Незванично се говорило да је био једна од бројних личности са којима се професор Фехми Агани консултовао у време када је писан тзв. „Качанички устав“ и албанска декларација о независности Косова (Malić 2014: 284).

Почетком деведесетих најјача политичка опција међу Албанцима постао је Демократски савез Косова, на челу са Ибрахимом Руговом. Бакали је остао ван партије. Многи чланови су му замерали комунистичку прошлост и „колаборацију“ са режимом. У алтернативном политичком животу Албанаца са Косова учествовао је најчешће кроз сусрете у приштинској посластичарници „Елида“, у центру Боро и Рамиз. Објект је носио назив по Бакалијевој најмлађој ћерци Елиди, у знак захвалности што је Бакали помогао власнику да посластичарницу пресели из Београда у Приштину 1978. године.²¹ Почетком деведесетих „Елида“ је заменила хотел Гранд и постала неформално место окупљања албанских политичара, интелектуалца и новинара. Свраћали су Ибрахим Ругова, Фехми Агани, Арбен Џафари, Реџеп Исмаиљи, Аљи Подримаја, Мухамедин Кулаши, Ветон Сурои, Јусуф Будови, Агим Маља, Али Алију, а повремено и Махмут Бакали (Malić 2014: 191).

Својеврсни повратак на политичку сцену Махмута Бакалија отпочео је 1998. године, по свој прилици на идеју америчког изасланика у СР Југославији, Роберта Гелбарда. У мају 1998. Бакали је био члан делегације Албанаца, предвођене Ибрахимом Руговом, која је у Београду преговарала о мирном разрешењу устанка који је буктао на Косову. Договор није постигнут (Симић 2000: 189).

Годину дана касније Бакали је увршћен у делегацију Албанаца са Косова на преговорима у Рамбујеу, вођеним у фебруару и марту 1999. године. Члан делегације је постао на иницијативу Гелбарда и Кристофера Хила, како би се делегацији симболички дало на легитимности, као и због недостатка политичког искуства практично свих других чланова.²²

20 АЈ, ф803 к1791, „Активности Махмута Бакалија са позиција албанског национализма и иредентизма“ (Строго поверљиво), Материјали са 4. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 13. септембра 1984.

21 https://oralhistorykosovo.org/sr/points_of_interests/the-boro-and-ramizi-palace-of-youth-and-sports-3/ (Приступљено 9. 10. 2023).

22 Албанску делегацију чинили су: Азем Суља, Бајрам Косуми, Ђерим Шаља, Бујар Букоши, Едита Тахири, Фехми Агани, Хашим Тачи, Хидајет Хисени, Ибрахим Ругова, Идриз Ајети, Јакуп Кразнићи, Мехмет Хајризи, Рам Буја, Реџеп Ђосја, Ветон Сурои и Џавит Халити.

Након рата 1999. године и успостављања албанских институција у Приштини, Махмут Бакали је 2001. изабран за посланика у Скупштини Косова, као кандидат Алијансе за будућност Косова Рамуша Харадинаја. Бакали је био први сведок на процесу против Слободана Милошевића пред Хашким трибуналом, 2002. године. Преминуо је 14. априла 2006. године у Приштини, након краће болести, као саветник некадашњег команданта ОВК и тек изабраног премијера Косова Агима Чекуа. Био је ожењен а иза њега је остала супруга и три ћерке.

БОРАЦ ЗА АУТОНОМИЈУ ИЛИ НЕЗАВИСНОСТ КОСОВА?

Махмут Бакали је инсистирао је да током десет година на челу ПК СК Косово водио „прагматичну политику“. Веровао је да је избијање демонстрација зауставило очекивану даљу трансформацију ка републици (Petrović 1996: 19). Занимљив историјски куриозитет је његово писмо државном секретару САД, Лоренсу Иглбергеру, које је написао у августу 1990. Бакали је тврдио да су догађаји на Косову у пролеће 1981. били инсценирани и сумњао је на умешаност совјетске, бугарске и албанске тајне службе, као државне и војне службе безбедности Србије.

Током деведесетих и након рата 1999. Бакали је све чешће тврдио, мање или више директно, да је дугорочни циљ његовог руководства био национално уједињење Албанаца, односно сецесија Косова од Југославије и уједињење са Албанијом. Ове тврдње треба узети са великом резервом. Уочљиво је да је Бакали током разговора са новинарем Момчилом Петровићем овакву тврдњу изнео опрезно и доста неодређено: „Борио сам се, на прагматичном нивоу, да дате историјске околности што успешније искористимо, али никада ме није напустила та идеја, да би уједињење албанског народа више помогло еманципацији албанског човека“ (Petrović 1996: 18).

Касније, након избијања албанске побуне 1998. и окончања рата 1999. Бакали је у сличним изјавама био много директнији. Међутим, доступни документи указују да су такве изјаве биле начин да се прилагоди новим околностима и да оне немају упориште у политици коју је Бакали у пракси водио.

Циљ Бакалијевог руководства било је стицање статуса републике за Косово, али не и сецесија и уједињење с Албанијом. Сличног мишљења је Шкељзен Малићи, који сматра да је покрајинско руководство у Уставу СФРЈ видело основ за даљу политичку борбу (Malić 2014: 160). Њихов циљ није била борба против институција Југославије већ борба за самосталност Косова – у оквиру тих институција. Проглашењем Косова за седму југословенску републику покрајински руководиоци би учврстили свој положај. У случају уједињења са Енвер Хоџином Албанијом, којом су доминирале моћне породице Тоска са југа, њихова будућност би била неизвесна. Део албанских политичара је свакако сањао о великом националном уједињењу али је њихов конкретни циљ била албанска република у оквиру Југославије, у којој би обезбедили своје и албанске националне интересе. Евентуална борба за уједињење остављана је за нека будућа времена.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Југославије

ЦК СК Југославије - 507

Председништво СФРЈ - 803

Канцеларија председника републике – 837

Архив Србије

ЦК СК Србије – ђ2

Комисија ИВ СР Србије за односе са верским заједницама – г21

Архив Косова

ПК СК Косова - 151

Историјски архив Београд

Лични фонд Драже Марковића – 2769

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Говор Махумта Бакалија 1981: *Тековине наше револуције јаче су од свакої неїријаїијеља*. Говор Махумта Бакалија од 6. априла 1981. Београд: Комунист.

Suđenje Slobodanu Miloševiću 2004: *Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti*. Haški tribunal VII/2. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Ustav SFRJ 1974: Ustav SFRJ. Ustavi socijalističkih republika i pokrajina. Ustavni zakoni. Registar pojmova. Beograd: Prosveta.

ШТАМПА

Борба 1987: „Стихови за огорчење“, *Борба*, 3. јул 1987.

НИН 1981: „У чему је одговорност руководства“, *НИН*, 5. јул 1981.

НИН 1987: „Листа одговорних“, *НИН*, 1. новембар 1987.

Јединство 1981: „Махмут Бакали – нови председник“, *Јединство*, 1. јул 1981.

ЛИТЕРАТУРА

Vllasi 1990: Azem Vllasi. *Majstori mraka. Zatvorski zapisi*. Zagreb: Globus.

Вукадиновић 2021: Игор Вукадиновић. *Ауїнономија Косова и Меїохије у Срдији 1945–1969*. Београд: Балканолошки институт.

Гаталовић, 2018: Миомир Гаталовић. *Бурна времена. Косово и Меїохија у државној ѿолиїици Јуїославије 1966–1969*. Београд: Институт за савремену историју.

Димић 2001: Љубодраг Димић. *Исїорија срїске државносїи*. Књ. III. Србија у Јуїославији. Нови Сад: САНУ.

Jović 2003: Dejan Jović. *Jugoslavija – država koje je odumrla. Uspori i pad Četvrtе Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej; Beograd: Samizdat B92.

Ко је ко у Југославији, 1970: *Ко је ко у Југославији*, ur. R. Rajović, Beograd: Hronometar.

Malić 2014: Škeljzen Malić. *Kosovo i raspad Jugoslavije*. Beograd: Links.

Petrović, 1196: Momčilo Petrović. *Pitao sam Albance šta žele a oni su rekli: republiku... Ako može*. Beograd: Radio B92.

Пиљак 2010: Милан Пиљак. „Брионски пленум 1966. године. Покушај историографског тумачења догађаја“. *Токови исїорије*. бр. 1 (2010), 73–95.

Ристановић 2020: Петар Ристановић. *Косовско иїиїање 1974–1989*. Београд: Информатика; Нови Сад: Прометеј.

Симић 2000: Предраг Симић. *Пуїу у Рамбује. Косовска криза 1995–2000*. Београд: Неа.

Petar R. RISTANOVIĆ

MAHMUT BAKALI - CONTRIBUTION TO POLITICAL BIOGRAPHY

SUMMARY

Mahmut Bakali (1936 - 2006) was the president of the Presidency of the Provincial Committee of the Union of Communists of Kosovo from 1971 to 1981. He was a member of the so-called Đakovica group - Albanian communists from the vicinity of Đakovica who occupied key positions in the province of Kosovo during the entire post-war period. Bakali came to power at the time of the expansion of Kosovo's autonomy. During his tenure, Kosovo functioned as a republic in all but name. Albanian nationalism grew, the foundations of the Albanian separatist movement were laid, the planned albanianization of the province took place, and the mass emigration of Serbs intensified.

After his dismissal in 1981, Bakali spent almost two decades outside official politics but retained his reputation and influence among Albanians. He was a member of the Albanian delegation during the negotiations in Rambouillet in 1998, a deputy in the Assembly of Kosovo after the war in 1999, and an adviser to the Prime Minister of Kosovo, Agim Ceku. He was also a witness at the trial of Slobodan Milosevic.

Key words: Kosovo issue, Mahmut Bakali, Kosovo and Metohija, Kosovo autonomy, Albanian separatism.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни
уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску
културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму:
Баштина (Online) = ISSN 2683-5797
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300